

چارچوبی مفهومی در باب قابلیت‌های فلسفی تربیتی کتاب‌های تصویری داستانی:

واکاوی قابلیت‌های عام فلسفی تربیتی در کتاب‌های تصویری داستانی*

نعمه شفیعی اپورواری**

(0000-0001-8092-7970)

مراد یاری دهنوی***

(0000-0002-1536-9519)

سید حمیدرضا علوی****

(0000-0003-1371-6094)

امین ایزدپناه*****

(0000-0002-0485-8982)

چکیده

کتاب‌های تصویری داستانی، به‌عنوان یکی از نخستین مواجهه‌های کودکان با جهان مفاهیم، نه تنها رسانه‌ای آموزشی و لذت‌بخش، بلکه محملی غنی برای انتقال مفاهیم پیچیده هستند. این پژوهش کیفی با هدف کشف قابلیت‌های بنیادین فلسفی تربیتی در این آثار، به تحلیل ۱۵ کتاب تصویری-داستانی شاخص (۴ ایرانی و ۱۱ بین‌المللی) پرداخته است. داده‌ها از طریق «خوانش و تحلیل فلسفی تربیتی» متون و تصاویر گردآوری و با استفاده از روش «تحلیل محتوای تاملی فکری» و کدگذاری سه‌مرحله‌ای کوربین (2014) (باز، محوری و گزینشی) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. فرآیند تحلیل که از ۱۰۲ کد اولیه آغاز شد، با ۱۵ مولفه ادامه یافت و در نهایت به استخراج چهار قابلیت عام و به هم پیوسته منجر گردید که چارچوب مفهومی این پژوهش را تشکیل می‌دهند. این

* مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت است.

** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران naime.shafiee@ens.uk.ac.ir (نویسنده مسئول)

*** دانشیار فلسفه تعلیم و تربیت بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران myaridehnavi@uk.ac.ir

**** استاد فلسفه تعلیم و تربیت بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران hralavi@uk.ac.ir

***** استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران aizadpanah@shirazu.ac.ir

قابلیت‌های عام چهارگانه عبارتند از: ۱) تفکر دیالکتیکی (درک پدیده‌ها از طریق تضاد و تغییر زاویه دید)، ۲) عاملیت خلاق (توانایی اقدام هدفمند و تغییردهنده)، ۳) اخلاق رابطه‌ای (تعامل مبتنی بر همدلی و مسئولیت متقابل)، و ۴) کندوکاو معنای وجودی (پرسش‌گری از هویت و جایگاه انسان در جهان). یافته‌ها مؤید آن است که این قابلیت‌های عام چهارگانه، به عنوان زیرساختی یکپارچه، در گستره‌ای متنوع از کتاب‌های تصویری داستانی حاضر هستند و لایه‌های عمیق فلسفی تربیتی آن‌ها را شکل می‌دهند. این چارچوب می‌تواند مبنایی برای ۱) نویسندگان و تصویرگران در خلق و ارزیابی آثار؛ ۲) متخصصان ادبیات کودک و برنامه‌ریزان درسی در گزینش کتاب و طراحی برنامه‌ها؛ و ۳) مربیان در طراحی گفت‌وگوهای فلسفی با کودکان فراهم آورد. به این ترتیب، درک جامعه‌ی پژوهشی و تربیتی از ظرفیت این متون، فراتر از کارکرد سرگرمی صرف آنها قرار خواهد گرفت.

واژه‌های کلیدی: اخلاق رابطه‌ای، تحلیل فلسفی تربیتی، تفکر دیالکتیکی، عاملیت خلاق، کتاب‌های تصویری داستانی، معنای وجودی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

جنبش فلسفه برای کودکان^۱ (P4C) با آثار پیشگامانه‌ای چون لیپمن^۲ (۱۹۷۶) و ماتیوز^۳ (۱۹۸۰) بر اهمیت پرورش تفکر فلسفی از سال‌های اولیه زندگی تأکید کرده‌اند. تمرکز غالب آن، بر برنامه‌های درسی ساختاریافته و متون آموزشی ویژه، موجب غفلت از ظرفیت‌های فلسفی موجود در ادبیات داستانی متعارف شده است، درحالی‌که در فلسفه روایت، به‌ویژه نظریه «تخیل روایی» ریکور^۴ (۱۹۸۴)، روایت‌گری نه تنها فعالیت ادبی، بلکه ضرورتی هستی‌شناختی برای معناسازی و خودفهمی می‌باشد. او با تمایز بین «هویت همان^۵» و «هویت خود^۶»، استدلال می‌کند، هویت ما نه یک ماهیت ثابت، بلکه یک «روایت» در حال تکوین است که از طریق تعامل با روایت‌های دیگر شکل می‌گیرد. کتاب‌های تصویری-داستانی، با بهره‌گیری از تقابل پویای متن و تصویر، عرصه‌ای غنی برای «تخیل روایی» فراهم می‌آورند؛ اما تاکنون عمدتاً در حاشیه گفتمان‌های فلسفی و تربیتی قرار داشته‌اند. این آثار به عنوان عاملی برای تقویت مهارت‌های سواد پایه و انتقال ارزش‌های اجتماعی به رسمیت شناخته شده‌اند؛ اما ظرفیت آنان

1 - Philosophy for Children (P4C)

2 - Lipman

3 - Matthews

4 - Paul Ricœur

5 - idem

6 - ipse

برای مطرح کردن پرسش‌های بنیادین فلسفی و پرورش قابلیت‌های متنوع به طور نظام‌مند مورد بررسی قرار نگرفته است. وارتنبرگ^۱ تأکید می‌کند، ادبیات کودک و کتاب‌های تصویری‌داستانی با سوالات فلسفی و درگیر کردن ذهن کودک می‌تواند به عنوان نخستین تجربه متافیزیکی او باشند (رک. وارتنبرگ، ۱۳۹۷: ۲۰)، با این حال این بُعد فلسفی تربیتی از کارکرد ادبیات کودک در پژوهش‌های علمی مغفول مانده است.

شکاف موجود در حوزه مطالعات ادبیات کودک نیز قابل تأمل است. تحلیل‌های آکادمیک موجود عمدتاً به جنبه‌های زیبایی‌شناختی، روایت‌شناختی یا روان‌شناختی ادبیات کودک پرداخته‌اند (Nikolajeva, 2014) و از تدوین چارچوبی نظام‌مند برای شناسایی و تحلیل ابعاد فلسفی تربیتی این آثار بازمانده‌اند. موریس^۲ خاطرنشان می‌سازد که تفکیک میان متون فلسفی و ادبی، درک ما را از ظرفیت‌های تربیتی ادبیات کودک محدود ساخته است (2016) و به تعبیر نودلمن^۳ (1996)، کتاب‌های تصویری به دلیل برخورداری از «تعامل پویای متن و تصویر»، ذاتاً حاوی مضامین عمیقی هستند که در ساختار روایی و تصویری آنها نهفته است.

مرور پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد که مطالعات موجود از سه محدودیت اصلی رنج می‌برند. تمرکز بر تحلیل تک‌کتاب‌ها یا مولفه‌های منفرد که فاقد دیدگاه کل‌نگر است؛ عدم ارائه چارچوبی یکپارچه که قابلیت‌های عام و مشترک فلسفی تربیتی را در گستره وسیعی از ادبیات تصویری‌داستانی واکاوی کند؛ و غفلت از مطالعه تطبیقی بین‌فرهنگی که بتواند تفاوت‌های معنادار در بازنمایی مفاهیم فلسفی تربیتی را در فرهنگ‌های مختلف آشکار سازد. این در حالی است که شواهد متقاعدکننده‌ای وجود دارد که کودکان از سنین پایین، پرسش‌ها و دغدغه‌های فلسفی اصیلی دارند (Matthews, 1980) و کتاب‌های تصویری می‌توانند با «زبان تصویر» این مفاهیم انتزاعی را در قالبی ملموس و قابل درک ارائه دهند (رک. وارتنبرگ، ۱۴۰۲: ۲۸).

شکاف‌های نظری، انجام پژوهشی که حاصل پیوند سه‌گانه فلسفه، تربیت و ادبیات باشد را ضروری می‌کند. این پژوهش با اتکا به دیدگاه‌های فلسفه تربیت، بر این فرض استوار است که تربیت اصیل باید معطوف به «پرورش تمام ساحتی کودک» باشد. از این منظر، کتاب‌های تصویری‌داستانی نه تنها محملی

^۱ - Wartenberg

^۲ - Murris

^۳ - Nodelman